

TÜRKİYE VE FİLİSTİN – 1908-1948: MİLLİYETÇİLİK, ULUSAL ÇIKAR VE BATILILAŞMA

Yrd. Doç. Dr. Özlem Tür

Orta Doğu Teknik Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

• • •

Özet

Bu makalenin amacı 1908-1948 döneminde Türkiye'nin Filistin politikasını incelemektir. Bu inceleme milliyetçilik, ulusal çıkar ve Batılılaşma kavramları çerçevesinde ele alınmıştır. Bu makale üç ana bölümden oluşmaktadır. 1908-1923 döneminde Osmanlı devletinin devamını sağlamayı amaçlayan askeri-bürokratik seçkinler Filistin ile ilişkilerine bu perspektiften yaklaşmış bölgedeki Osmanlı nüfuzunu devam ettirebilmek için farklı girişimlerde bulunmuşlardır. Makalenin ikinci bölümü 1923-1939 dönemini incelemektedir. 1923'ten sonra iç politikadaki gelişmeler ve reformlar Türkiye'yi genel olarak Orta Doğu'dan ve özelde de Filistin'den uzaklaştırmış olsa da özellikle 1931 yılında yapılan İslam Kongresi Türkiye'nin reform sürecini etkileyebileceği nedeniyle dikkatleri yine Filistin'in üzerine çekmiştir. Makalenin üçüncü bölümü 1939-1948 yıllarını ele almaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı ile yakınlaşan Türkiye kısa bir dönem Arap yanlısı siyaset güttüyse de Batı ittifakının parçası olmasıyla beraber Filistin ile ilişkiler farklı bir rota izlemeye başlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Filistin, Türk dış politikası, 1931 İslam Kongresi, Osmanlı Devleti.

Turkey and Palestine – 1908-1948: Nationalism, National Interest and Westernization

Abstract

This article aims to analyse Turkey's Palestine policy during 1908-1948 period. This analysis will take nationalism, national interest and Westernization concepts at its center. This study is divided into three parts. The first part looks at 1908-1923 period and underlines Turkey's relations with Palestine that is shaped by the priority of survival of the Ottoman state. The second period looks at the Republican era after 1923. During this period Turkey distanced itself from the Middle East in general and Palestine in particular, focusing on a rigorous modernization project. The main event that brought Turkey close to Palestine in this period was the 1931 Islamic Congress that was perceived as a threat to the Republic and reforms with its possible call for the Caliphate. The third period looks at 1939-1948 years and underlines Turkey's eventual Western policy and its impact on the relations with Palestine.

Keywords: Turkey, Palestine, Turkish foreign policy, 1931 Islamic Congress, Ottoman State.

Türkiye ve Filistin – 1908-1948: Milliyetçilik, Ulusal Çıkar ve Batılılaşma

Bu makalenin amacı 1908-1948 arası dönemde Osmanlı Devleti'nin ve daha sonra da Türkiye'nin Filistin politikasını incelemektir. Bu dönemin değişik evrelerinde Türkiye'nin Orta Doğu politikasını inceleyen çalışmalara rastlansa da, bu dönem boyunca Türkiye'nin Filistin politikasını ele alan eserler son derece sınırlıdır. Oysa dört yüz yıl boyunca Osmanlı egemenliğinde kalan ve 19. yüzyılın sonundan itibaren milliyetçilik, emperyalizm ve pan-İslamizm temalarını biraraya getiren bu bölge ile ilişkileri bu zaman dilimi içinde incelemek dış politikanın dinamikleri açısından ve özellikle de içsel ve sistemik faktörlerin etkileşimini anlamak için son derece ilginçtir.

Başlangıç olarak 1908 tarihinin alınmasının birkaç nedeni vardır. Öncelikle, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte ve sonrasında kanaat önderlerinin ve karar verici kadroların sürekliliği vurgulanmak istenmiştir. Cumhuriyet dönemi askeri-bürokratik seçkinlerinin genelde İkinci Meşrutiyet, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı'nda rol almış ya da bu dönemi yakından takip etmiş kişiler olduğu göz önüne alındığında algılamalarının ve fikirlerinin bu tecrübelerle şekilleneceği düşünülebilir. Bu kadroların sürekliliği bu çerçevede konunun analizi açısından önemlidir. Diğer bir neden Filistin'in iç dinamikleriyle ilgilidir. Özellikle 1908'den sonra Filistin'e Yahudi göçü artmış ve Arap halkla, sınırlı da olsa, gerginlikler yaşanmaya başlamıştır. Konunun bütünlüğü açısından bu tarihten başlamak önemlidir. 1948 İsrail devletinin kuruluşunu ilan ettiği ve bölgesel politikaların ve dinamiklerin yeni bir dönemece girdiği tarihtir. Makale ayrı bir İsrail devleti kurulmasından önceki Osmanlı yönetimi ve İngiliz mandasının hakim olduğu dönemi incelemeyi amaçlamaktadır.

İncelenen dönemi üçe ayırmak mümkündür. 1908-1923 arası dönemde temel hedef imparatorluğun devamını sağlamak ve ülkenin bütünlüğünü korumaktır. Bu amaç doğrultusunda pragmatik yaklaşımlardan da çekinilme-

miştir. Osmanlı yönetimi bu dönemde Filistin'e yapılan Siyonist göçüne karşı 1881-82 döneminde koyduğu sınırlamaları sürdürse de Filistin'de Yahudilerin sayısı, kurumsal altyapısı ve gücü artmıştır. Araplar arasında bu durum sınırlı da olsa tepki yaratmaya başlamıştır. Jön Türklerin merkezileştirme ve Türklüğü öne çıkararak yaklaşımlarıyla zaten huzursuz olan Araplar, İngilizlerden Birinci Dünya Savaşı'nda destekleri karşılığında bağımsız bir Arap devleti sözü de alınca savaş sırasında Osmanlı ordularına karşı İngiliz ordularıyla beraber savaşmışlardır. Bu durum Türklerle Araplar arasında günümüze dek devam eden bir husumet yaratmış olsa da savaş boyunca Arap ileri gelenleriyle temas sürdürülmüş, girişimler Kurtuluş Savaşı sonuna dek sürmüştür. Cumhuriyet dönemiyle beraber yeni rejimi kurma ve Kemalist modernleşme projesini hayata geçirmeye odaklanmış askeri-bürokratik seçkinler, İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde (1923-1939) genelde iç politikadaki gelişmelere ağırlık vermişlerdir. Bu dönemde dış politikadaki temel amacın modernleşme projesine gelebilecek tehditleri en aza indirmek ve barışın hakim olduğu bir statükoda ittifaklardan uzak ancak iyi komşuluk ilişkileriyle sürdürülen bir politika izlemek olduğu söylenebilir. Bu statükoyu bozabilecek ve özellikle de modernleşmenin iki temel halkası olan Batılılaşma ve laiklik prensiplerine ters düşecek herhangi bir gelişme engellenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Filistin örneği son derece ilginçtir. 1931 yılında Kudüs'te düzenlenen İslam Konferansı üzerine yapılan tartışmalar bu çerçevede anlaşılabilir. Ayrıca genel olarak Orta Doğu ile olan ilişkilerde Birinci Dünya Savaşı'ndaki Arap isyanının izlerinden de bahsetmek mümkündür. İkinci Dünya Savaşı'nın yaklaşmasıyla beraber Türkiye büyük güçleri dengeleme politikasıyla savaşın dışında kalmaya çalışmıştır. Savaşın sonrasında ise Batı ittifakının yanında, daha önceki yıllarda takip edilen 'Orta Doğu'daki gelişmelerden uzak durma' politikasının aksine aktif olarak bölgede rol oynamaya başlamış ve Filistin meselesini doğrudan etkileyecek bir takım girişimlere önderlik etmiştir. Bu makalede Türkiye'nin Filistin'le ilişkileri incelenirken kanaat önderleri için devletin ve rejimin korunmasının öncelikli düşünce olduğu vurgulanacak ve sistemik ve bölgesel tüm gelişmelerin de bu düşüncenin süzgecinden geçirilerek politikaya dönüştürüldüğünün altı çizilecektir.

Osmanlı İmparatorluğu ve Filistin: 1908-1923

1881-82 yıllarında Doğu Avrupa ve Rusya'da yükselen anti-Semitizm ve Yahudilere karşı girişilen katliamlar sonrası pekçok Yahudi Rusya'dan gemilerle Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmeye çalışırken, bir kısmı da

yerleşmek üzere toplu olarak 'vaadedilmiş toprak' Filistin'e gelmeye başladı.¹ Bu ilk *aliyah*² ile beraber Osmanlı Devleti Filistin'e³ Yahudi göçüne engel olmaya çalışan bir politika belirledi ve Yahudileri ancak bazı koşulları yerine getirmeleri şartıyla kabul edeceğini bildirdi. Buna göre Yahudiler, Osmanlı vatandaşlığını kabul ederek ve tüm diğer vatandaşlık haklarından vazgeçerek Filistin toprakları hariç, Osmanlı topraklarına dağınık şekilde yerleşebileceklerdi. Yahudiler yüzyıllar boyunca problemsiz olarak Osmanlı topraklarında yaşıyorlardı, İspanya'dan kaçan Yahudilere Osmanlı Devleti kucak açmıştı. Peki şimdi bu çekincelerin nedeni neydi? Öncelikle İmparatorluğun çeşitli yerlerinde yükselen milliyetçilik hareketleri devletin gücünü ve bütünlüğünü sarsmaya başlamıştı. Romanya ve Bulgaristan'ın bağımsızlıkları sonrası İmparatorluk toprakları içinde yükselebilecek yeni milliyetçilikleri sınırlamak gerekiyordu. Yahudi nüfusu bu anlamda kontrolde tutulmalı ve ilerde bağımsızlık/otonomi isteyebilecekleri şekilde bir yerde toplanmamalıydı. Osmanlı vatandaşlığı konusundaki kural da bu dönemde artan yabancı vatandaşlığı ve bu kişilere verilen imtiyazlara yenilerinin eklenmemesine yönelikti. Gelenler vergi ödemeli ve İmparatorluk'ta nüfuzları güçlenen yabancı devletlerin etkilerini daha da arttırmalarına yardımcı olmamalıydı. Ayrıca toplu

1 Osmanlı yönetimi altındaki Filistin'in nüfusu, toplu Yahudi göçleri başlamadan önce 400,000 civarındaydı. Yahudi cemaatinin sayısı 25,000'di. Bu Yahudiler daha çok dini çalışmalar amacıyla Kudüs'e geliyorlardı ve çoğu Batılı devletlerde yaşayan Yahudi grupların yardımlarıyla geçimini sağlıyordu. 19.Yüzyılın sonunda 'Siyon'u Sevenler' (*Lovers of Zion – Hovevei Zion*) hareketiyle toplu şekilde gelen Yahudiler bu gruptan farklıydı. Batı'dan ve Rusya'dan gelen Aşkenazi Yahudilerinin pekçoğu toprağı işlemeye dayalı ve daha çok sosyalist/komünist fikirlerin hakim olduğu, ortak mal, ortak ekim ve işgücü prensiplerini savunuyorlardı. Filistin'de yeni bir Yahudi yurdu kurmanın topraktan geçtiğini savunan bu grup için, ki sayıları kısa zamanda artacaktır, toprak satın almak, o toprağı ortak işgücüyle yeniden işleyip 'Atalarının yaşadığı toprağı geri dönmek' temel felsefeyi oluşturuyordu. 1882-1913 yılları arasında Filistin'e 30,000-35,000 Yahudi yerleşimci gelecektir. 1907'de Filistin'de planlı Siyonist çalışmaları başlamış, 1913'te ilk kolonileştirme planı yapılmıştır. Bu dönemde yapılan faaliyetlerin detayları ve ilk el tecrübeleri için Siyonist Örgütün ileri gelenlerinden biri olan, Filistin'de yeni yerleşimler kurulmasının önderi ve Sosyolog Dr. Arthur Ruppın'ın hatıralarına ve eserlerine bakılabilir (Ruppın, 1934; Ruppın, 1936; Ruppın, 1971).

2 Filistin'e toplu Yahudi göçü.

3 Osmanlı yönetimi 1860'taki Suriye ayaklanmasından sonra Akka ve Nablus'u Beyrut valiliğine bağlamış, Kudüs ve Beytüllahim şehirlerini her üç din için de kutsal olmasından dolayı doğrudan İstanbul hükümetine bağlı, ayrı, bağımsız birer sancak haline getirmiştir. Yafa, Gazze ve el-Halil de Kudüs sancağına bağlanmıştır. Burada Filistin olarak bahsedilen bölge tüm bu sancakları kapsamaktadır.

halde Rusya'dan gelecek olan Yahudilerin Rus vatandaşı olarak kalmamaları şartı da Rusya'nın bu dönemde Osmanlı'nın en büyük düşmanlarından biri olduğu gözönüne alındığında son derece doğaldı.

1897'de İsviçre'nin Basel kentinde toplanan ilk Siyonist Kongre sonrası güçlenmeye başlayan siyasi Siyonizm Yahudilerin 'tüm diğer milletler gibi ve diğer milletlere de örnek olacak bir biçimde kendi yurtlarını kurmalarını' öngörüyordu (Tessler, 1994: 42-52). Theodor Herzl'in önderli-ğindeki Siyonist hareket başka alternatifleri tartışmış olsa da, bu 'yurdun' ikibin yıl önce çıkartıldıkları topraklarda, yani Filistin'de, kurulmasında fikir birliğine varılmıştı. Ancak Filistin Osmanlı Devleti'nin egemenliğindeydi ve kendi Arap halkı vardı⁴. Mayıs 1901'de Theodor Herzl'in Abdülhamit'e sunduğu Osmanlı borçlarının konsolide edilmesine karşılık Filistin'i Yahudi göçüne açma teklifi geri çevrilmişti. Bu kararda Abdülhamit'in pan-İslamcı politikası ve Arap tepkilerinden çekinmesi önemlidir ve bu doğrultuda Abdülhamit'in "memleketin her yerinden gelen insanların kanlarıyla sulanan toprağı satmasının mümkün olmadığına" dair anlayışının (kutluay, 2004:88) altı çizilmelidir. Ayrıca bu dönemde İmparatorluğun toprak bütünlüğünün korunması, yeni milliyetçi hareketlerin engellenmesi ve dış güçlerin, özellikle de Rusya'nın, İmparatorluk topraklarındaki etkisinin sınırlandırılmasına yönelik politikalar da bu kararda önemli rol oynamıştır.

İkinci Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki iktidarı öncesinde Filistin'in içinde Araplarla Yahudiler arasında büyük bir anlaşmazlıktan ya da çatışmadan bahsetmek mümkün değildir. Genel olarak Filistinli toprak sahipleri değersiz, verimsiz toprakların değerinin çok üstünde almaya hazır Yahudi yerleşimciler buldukları için mutluyken, köylüler de yerleşimcilerce oluşturulan büyük tarım alanlarında çalışmaktan memnundular. Bu dönemde Yahudi göçünden en çok rahatsız olan grubun Yahudi rekabetinden çekinen ve işlerini ellerinden almalarından tedirgin olan tüccarlar olduğu söylenebilir. Ufak tefek bir takım anlaşmazlıklar yaşansa da genelde 1908'e dek bir Arap-Yahudi çatışmasından söz edilemez. Ancak bu tarihten sonra Avrupa'daki siyasi Siyonist hareketin de güçlenmesi ve göçün artmasına paralel olarak Filistin'de güçlenen Yahudi gruplara karşı bir Yahudi karşıtlığından bahsedilebilir. İmparatorluğun

4 1922 yılında yapılan resmi nüfus sayımına dek Filistin'in nüfusuyla ilgili resmi rakamlar bulunmasa da Birinci Dünya Savaşı öncesinde Filistin'in nüfusu 660,000 civarında gösterilmektedir. Bunlardan 600,000'inin Arap, 60,000'inin Yahudi olduğu tahmin edilmektedir. Siyonist literatürde, bu topraklardaki Arap nüfusun sayısı ve önemi azımsanmaktadır. Siyonizm'in ortaya çıkmaya başladığı evre ve sonrasında, Filistin için, "Halksız bir yurda, Yurtsuz bir halk" (*A land without a people, for a people without a land*) sloganı sıkça kullanılmıştır.

bütünlüğünü koruma ve devamını sağlama amacını güden İttihak ve Terakki Partisi iktidarında Yahudi göçüne karşı tutum değişmemiş, baskı gören Yahudiler İmparatorluk topraklarına sadık Osmanlı vatandaşları olarak geldikleri sürece kabul edilmiş, otonomiye gidecek herhangi bir politika ise tamamen reddedilmiştir.⁵ Ancak bu dönemde Osmanlı hükümeti Yahudi yerleşimcilere olan sınırlamaları kaldırmadığı halde sayılar artmıştır. Gelen Yahudiler Filistin’de varolan sistemin zayıflıklarını kullanarak – rüşvet vererek, yabancı temsilcilerin yardımlarını isteyerek – bunu sağlayabilmişlerdir. Balkan Savaşları sonrasında ekonomisi iyice kötüleşen Osmanlı devleti, Yahudi mali desteğini alabilmek için Siyonistlerle kısa bir flört devresi geçirse de bu sınırlı kalmıştır. Sadrazam Talat Bey, Siyonizm’e açık destek vermelerinin mümkün olmadığını söylerken, kendileri için Siyonizm’in “bir iç mesele ve taraflar arası bir mücadele” olduğunu da vurgulamıştır (Mandel, 1976:145).

Bu ‘mücadele’nin dışında kalma isteği Meclis’te yapılan görüşmelerde de genel olarak gözlemlenebilir. Meclis-i Mebusan’da⁶ Siyonist yerleşimciler ve ‘Siyonist tehdit’ konusu ilk defa 1909’da Hafız Sait Bey’in Siyonizm’in ne olduğunu ve bu akımın İmparatorluğun çıkarlarına ters düşüp düşmediğini sormasıyla gündeme gelmiştir (Öke, 1982a:136). Konu, daha sonra 1910-11 yıllarında Filistin’de Siyonistlere yapılan büyük arsa satışı sonrasında Arap milletvekilleri tarafından daha geniş şekilde tartışılmıştır. Meclis’in 16 Mayıs 1911’de yapılan oturumunda Kudüs milletvekilleri Ruhi Halidi Bey, Hafız Said Bey ve eski Nazaret Kaymakamı, yeni Şam mebusu Şükrü el Esali devletin, bu geniş arazinin⁷ Yahudilere satışını engellememiş olmasını protesto eden konuşmalar yapmışlardır. Ancak üç mebus diğer üyelerce “Siyonizm gibi olmayan bir problemi gündeme getirerek Meclisin değerli zamanını harcamakla” suçlanmış ve konu kapatılmıştır (Khalidi, 1997:31; Kayalı, 1997:104-105). 1913’de İttihat ve Terakki iktidarı bir taraftan Yahudi gruplardan mali destek sağlamak diğer taraftan da reform talepleri gün geçtikçe artan Arap milliyetçileri⁸ kendi tarafına çekebilmek için bir Müslüman-Yahudi işbirliği teklifi öne sürmüştür. Ancak bu teklif savaşın da başlamasıyla birlikte hayata geçirilememiştir.

5 Bir grup yazar, Jön Türklerin Mason oldukları iddiasıyla dolaylı da olsa Filistin’de Yahudi yanlısı politikalar izledikleri yolunda yazılar yazmış olsalar da bu dönemde Filistin’de bu yönde bir gelişmeye rastlanmamaktadır. Konunun detaylı bir analizi için (Bkz. Öke, 1982b). Jön Türkler ve İttihat ve Terakki üzerine detaylı bir çalışma için (Bkz. Akşin, 2001).

6 1908’deki 288 sandalyeli Meclis-i Mebusan’da 60 Arap vekil bulunmaktaydı.

7 Bu arazinin Selahattin’in kalesini de içinde bulundurduğu yönünde haberler Arap gazetelerinde geniş yer bulmuştu. (Bkz. Khalidi, 1997).

8 Bu dönemde artan Arap reform talepleri için (Bkz. Kürkçüoğlu, 1982:37-39).

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Araplar ve Yahudilerle İlişkiler

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı çıkınca, gelişen Arap huzursuzluğuna karşı sert önlemler almayı tercih etmiştir. Suriye’de bulunan 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa Arap ileri gelenlerinden 15 kişinin asılmasını emredince, ilişkiler daha da çıkmaza girmiş ve huzursuzluğu engelleyeceğine, tam tersine körüklemiştir. Şerif Hüseyin ve McMahon yazışmalarıyla⁹ Arap isyanı kurgulanmış ve Osmanlı ordusuna karşı ayaklanacak olan Arap birliklerine İngiltere tarafından mükafat olarak bağımsız Arap devleti vaad edilmiştir.

Savaş çıktığı sırada Siyonist örgütün merkez karargahı Berlin’de bulunmaktadır ve örgütün değişik şubeleriyle ilişkileri sağlaması amacıyla Kopenhag’da bir temsilcilik oluşturulmuştur. Cemal Paşa savaşın başlamasıyla Araplara olduğu kadar Yahudilere karşı da sert bir tutum almıştır. “Osmanlı İmparatorluğu’nun Filistin kısmında Yahudi bir hükümet kurmaya çalışan ögelere karşı mücadele” için bir duyuru yayınlayan Cemal Paşa, bu mücadeleye Yahudi göçmenlerin kurduğu kurumlardan başlamıştır. İngiliz-Filistin Bankası bu çerçevede kapatılmış, bekçi örgütü *Haşomer* dağıtılmış, Tel Aviv’deki sokak ve dükkanlara İbranice isimler verilmesi yasaklanmıştır. Mektuplarına Yahudi Milli Fonuna ait pullar yapıştıranlar da ölümle tehdit edilmiştir (Cohen, 1951:68).

Yukarıda da bahsedildiği gibi Filistin’e gelen çoğu Yahudi göçmen Rusya’dan gelmiş ve büyük çoğunluğu sınırlamalara rağmen Rus vatandaşlıklarını korumaya devam etmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı çıkınca ve Rusya ve Osmanlı Devleti karşı saflarda yer alınca Yahudiler iki seçenekle karşılaşmışlardır: Birincisi Filistin’i terketmek ya da sınırdışı edilmeyi beklemek, ikincisi ise kalıp Osmanlı vatandaşlığını kabul edip cepheye gitmek. Filistin’i terkederek buradaki Yahudi sayısını düşürmek istemeyen bir grup Siyonist kalıp Osmanlı için savaşmayı savunmuşlardır; bunlar arasında geleceğin ünlü Siyonist figürlerinden dilbilimci Eliezer Ben-Yahuda ve

9 1915-16 tarihlerinde yapılan bu görüşmelerle İngiliz hükümeti savaşta Türklere karşı Arap desteği karşılığında Mekke Şerifi Hüseyin’e savaş sonrasında Arap dünyasının liderliği sözünü vermiştir. Filistin, Hüseyin’in liderliğinde kurulacak olan Arap devletinin sınırları dışında bırakılmış olsa da Araplar buranın bağımsız Arap devleti planının bir parçası olduğunu iddia etmişlerdir. İngiltere’nin Kahire Yüksek Komiseri Sir Henry McMahon 24 Ekim 1915’te Şerif Hüseyin’e gönderdiği mektupta şöyle demektedir: “Bu deklarasyonun İngiltere’nin Arap dostlarının emellerine olan derin sempatisi konusunda şüphe bırakmayacağını ve uzun ve güçlü bir ittifakla sonuçlanacağına eminim. Bu ittifakın en öncelikli sonucu Türklere Arap ülkelerinden atmak ve Arapları onları senelerdir ezen Türk yönetiminden kurtarmak olacaktır.” (Laqueur/Rubin, 1969: 15-17)

gelecekte kurulacak olan İsrail devletinin ilk Başbakanı David Ben-Gurion da vardır (Segev, 2000:16). Ben Gurion, Osmanlı ordularının savaşı kazanacağını ve sonrasında da sadakatleri karşılığında Yahudilerin Filistin’de bir otonom yapı kurmalarına izin vereceğini düşünmektedir. Bu amaçla Osmanlı ordusu içinde bir Yahudi birliği kurulmasını teklif etmiştir. Bir diğer grup ise kazanan tarafın İngiltere olacağını savunarak, Yahudilerin İngiliz ordusu içinde bir grup kurmalarını savunmaktadır (Segev, 2000:16). İlginçtir ki, siyasi aktiviteleri nedeniyle Ben Yahuda ve Ben Gurion, kısa zaman sonra Osmanlı otoriteleri tarafından tutuklanıp daha sonra da Filistin’den sınırışı edilmiştir. Her ikisi de faaliyetlerini sürdürecekleri ABD’ye doğru yola çıkmış, Ben Gurion’un pasaportuna “bir daha dönmek üzere” yazılmıştır.¹⁰ Bu süreçte Cemal Paşa’nın Filistin’den sürdüğü otuz bin kadar Yahudi de Mısır’ın İskenderiye kentinde toplanmıştır. Burada Müttefik saflarında Türklerle savaşıacak bir Yahudi birliği meydana getirilmesi yolundaki fikir güçlenmiştir. Siyon Katır Kolu (*Zion Mule Corps*) adı verilen bu birlik Çanakkale’ye uğurlanmış ve İngiliz ordusu ile birlikte Osmanlı’ya karşı savaşa katılmıştır (Belgelerle Türk Tarihi, 1968:39).

1917 baharında Gazze’deki çatışmalar sırasında sivillerin arada kalmasından korkan Cemal Paşa şehrin kısa zamanda boşaltılmasını emrederek, pekçok sivil (Yahudi ve Arap) kısa bir zaman için de olsa mülteci durumuna düşürmüştür. Yafa ve Tel Aviv’de de sivillerin şehri boşaltması istenmiş, oluşan kaos ve trajedi Yahudiler arasında Türklere karşı olan desteği son derece azaltmış, General Allenby’nin ordusunu kurtarıcıları olarak bekler duruma getirmiştir (Segev, 2000:20). Yahudilerin bu durumu Almanya’daki Yahudi örgütünün ve cemaatinin de tepkisini çekmiş ve protestolara neden olmuştur. Alman hükümeti bu protestolar karşısında İstanbul hükümetine baskı yaparak

10 David Ben Gurion, 1918’de İngiliz ordusunun Yahudi Lejyonunda gönüllü asker olarak Filistin’e geri gelir. Buradan New York’ta bıraktığı karısı Paula’ya 20 Kasım 1918’de şöyle yazar: “Bir hafta önce Filistin’deydim. Ben-Zvi ve bana on gün izin verdiler. Birkaç valiz ve omzumda silahımla üç sene sekiz ay sürgünde kaldıktan sonra Cemal Paşa’nın ‘bir daha dönmek üzere’ emriyle atıldığım Tel Aviv (Yafa)’ya geri döndüm. [Cemal Paşa] gittiğimizi kontrol etmeleri için Türk askerlerini göndermişti. Ülke dışına çıkarılmamıza itiraz ettiğimizde Cemal Paşa şöyle cevap vermişti: ‘Siz Filistin’e asla geri gelmeyeceksiniz. Burada size yer yok.’ Gemiye bizi yolcu eden arkadaşlara söylemiştim: ‘Bu ülkede kim kalacak göreceğiz, Cemal Paşa mı, biz mi.’ Ve şimdi, geçen dört senenin ardından, Cemal Paşa ve ülkesinin burada izi yok. Sadece Müttefiklerce yakalanmış onbinlerce Türk savaş esiri ve onlarla ilgilenip bakan, kendi ülkelerinden Cemal Paşa’yı sürmeye gelmiş Yahudi askerleri var. *Eretz Yisarel*’e hiç bu kadar muhteşem bir dönüş yapacağımı hayal etmemiştim.” (Ben Gurion, 1968:39)

mağduriyetlerin giderilmesini talep etmiş, İstanbul hükümeti de boşaltmaları durdurmuş, bölgeye yardım göndermiş ve suçu Cemal Paşa'nın omuzlarına yükleyerek olayın abartıldığını, uygulamanın şehrin tüm sakinlerine uygulandığını söyleyerek Yahudilere karşı özellikle bir ayrımcılık yapılmadığı mesajını göndermiştir.¹¹

2 Kasım 1917 tarihinde İngiltere'nin açıkladığı ve Yahudilerin Filistin'de bir "ulusal yurt" kurmalarına destek veren Balfour Deklarasyonu¹² Yahudilerin desteğinin tamamen İngilizlerin lehine çevrilmesinde dönüm noktası oldu. 7 Kasım 1917'de Gazze ve 16 Kasım'da da Yafa, General Allenby'nin ordusuna teslim oldu. Ancak bu aşamada Osmanlı yetkilileri kaybedilen bu toprakların yakın zamanda tekrar ele geçirileceğini düşünüyorlardı. Özellikle de Alman ordularının kısa zaman içinde İtalya'yı yenerek kaynaklarını doğuya kaydıracağı, bu arada da taktik olarak geri çekilmiş Türk ordularının tüm güçleriyle taaruza geçerek İngilizleri bozguna uğratacakları yönünde planlar yapılıyordu.¹³ Savaş süresince hem Arapların hem de Yahudilerin desteğini kaybeden Osmanlı Devleti, bu durumla başa çıkmak ve bu grupların yeniden desteğini sağlayabilmek için bir dizi girişimde bulundu. Öncelikle bölgedeki İngiliz egemenliğini kırmak için Araplar arasında aktif propaganda başlatıldı. İngiliz kaynaklarına göre Osmanlı Devleti bu amaç doğrultusunda harcanmak üzere iki milyon Frank tahsis etmiş ve Arap dünyasının, özellikle de Mısır'ın ileri gelenlerini İngiliz aleytarlığını destekleyip yaymaları amacıyla İstanbul'a davet etmişti.¹⁴ Bolşevikler, Balfour Deklarasyonu'nun açıklanmasını takip eden günlerde Rus gazetesi *Izvestia*'da Çarlık dönemin dış politikası üzerine önemli belgeler yayınlamışlardı. Bu belgeler arasında Sykes-Picot Anlaşması olarak bilinen ve Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarını İngiliz ve Fransızlar arasında paylaştıran belge de vardı (Tauber, 1993:153). Bu paylaşım planı Hüseyin-McMahon görüşmelerinin ve genel olarak savaş sonrası Arap

11 Public Record Office (Bundan sonra PRO), Foreign Office (Bundan sonra FO) 371/3388, Intelligence Bureau, Department of Information, Section E, "Attitude of Enemy Governments Towards Zionism", 16.2.1918.

12 General Allenby'nin ordusu Filistin'de ilerlerken İngiliz Kabinesinde Yahudilerin Filistin'de kendi yurtlarını kurmaları yönündeki düşünceler hız kazanıyordu. Arthur James Balfour, Lord Rothschild'e yazdığı Dış İşleri Bakanlığı imzalı, 2 Kasım 1917 tarihli mektubunda şöyle diyordu: "Majestelerinin hükümeti Filistin'de Yahudiler için bir ulusal yurt kurulmasına olumlu bakmaktadır ve bunun gerçekleşmesi için elinden geleni yapacaktır. [...]"(Laquer/Rubin, 1969: 18). Konu ile ilgili olarak detaylı tartışmalar ve olayların gelişimiyle ilgili (Bkz. Stein, 1961; Sanders, 1983).

13 PRO, FO 371/3062. From Rumbold (Berne) to Foreign Office, 1.12.1917.

14 PRO, War Office (Bundan sonra WO), 106/1420. From Geneva to War Office, 14.12.1917.

topraklarının akıbetinin tartışılmasına yol açtı ve bunu fırsat bilen Osmanlı yetkilileri bu dönemde Araplar arasında destek arayışına gitti.

Cemal Paşa 13 Kasım 1917 tarihli bir mektupla Şerif Hüseyin'i Filistin'deki İngiliz ilerlemesini engellemek için Osmanlı ile birlik olmaya davet etmiş ve karşılığında "Türkiye'nin iyi niyetiyle Arap milli emellerini gerçekleştirebileceğini" belirtmişti.¹⁵ Cemal Paşa, Araplara İngilizler tarafından kandırıldıklarını kabul ederlerse, isyanlarının affedileceğini ve İslam çerçevesinde sorunların çözümleneceği sözünü vermişti.¹⁶ 30 Kasım 1917'de Beyrut'u ziyaret eden Cemal Paşa taktik nedenlerle Yafa, Ludd ve Ramleh'den çekildiklerini ancak ne pahasına olursa olsun Kudüs'ü ellerinde tutacaklarını ve kaybedilen yerlerin yeniden ele geçirileceğini söylemişti. Yaptığı konuşmada Cemal Paşa şunları söylemişti:

İngilizler vaadleriyle Şerif Hüseyin'in başını döndürmeyi başardılar. Rus gizli anlaşmalarından öğrendiğimize göre onu Mezapotamya, Hicaz ve Suriye'nin Halifesi yapacaklarını söylediler. Ama şimdi İngiliz kanıyla kazandıkları Mezapotamya'yı Şerif Hüseyin'e veremeyeceklerini, yapabileceklerinin Şerif Hüseyin'i İngiliz koruması altındaki Mekke ve Medine'nin Valisi olarak bırakmak olduğunu söylüyorlar. Şerif Hüseyin bu duruma çok bozulmuştu ve ben de fırsattan yararlanarak O'na annesi Türkiye'nin sinesine geri dönmesi ve İngilizleri bırakması için bir mektup yazdım. Çünkü İngilizler İslama ve Müslümanlara karşıdır. Bu yönde karar vereceğine büyük inancım var. [...] Bir süre önce bazı Arapları astığım doğrudur. Bunu kendi isteğimle değil Enver'in sözüyle yaptım ve işin doğrusu tüm idamlar İslam'ın kuralları çerçevesinde gerçekleştirilmiştir.¹⁷

Bir taraftan Araplarla İslam birliği ve beraberliği çerçevesinde İngilizlere karşı propagandaya devam edilirken, diğer taraftan da Yahudi gruplarla görüşmeler yürütülmüş, Osmanlı Devleti'nin devamını ve toprak bütünlüğünü sağlamak için beraber çalışılması yolunda teklifler geliştirilmiştir.

9 Aralık 1917 tarihinde Kudüs'ün de düşmesiyle beraber¹⁸ iyice köşeye sıkışan Osmanlı Devleti, ilk olarak Dış İşleri Bakanı Nesimi Bey'in

15 PRO, FO 371/3062. From Wingate (Cairo) to Foreign Office, 25.12.1917.

16 PRO, FO 371/3062. From Wingate (Cairo) to Foreign Office, 25.12.1917. Ayrıca mektubun tüm içeriğini veren bir çalışma için bkz Kürkçüoğlu, 1982:148-150.

17 PRO, WO 106/1420. Report on Syrian Politics. 20.12.1917.

18 Noel'den önce Kudüs'ün alınması İngiltere'de büyük sevinç yaratmıştı. Pekçok farklı ülkeden Yahudiler Kudüs'te Allenby'nin ordusuna katılmak amacıyla İngiltere'ye gelmişti. 2 Şubat 1918'de çoğunluğu Rus kökenli Yahudilerden oluşan birlikler Jabotinski'nin gözlemleriyle "sokaklarda, camlarda, çatılarda sevinç gösterisi

Yahudilerin her zaman İmparatorluğun sadık ve üretken yurttaşları olduğu yönünde beyanatlarını yayınlamıştır. Daha sonra Sadrazam Talat Paşa *Vossische Zeitung*'un İstanbul temsilcisine Şeyhülislam'ın da hazır bulunduğu görüşmede verdiği demeçte öncelikle Osmanlı'yı anti-Semitik hareketin olmadığı tek ülke olarak nitelerken, Balfour Deklarasyonu'nu da "bir şaka" (*une blague*) olarak değerlendirmiştir.¹⁹ Talat Paşa'ya göre Yahudilerin entellektüel ve vicdani olarak başka devletlerde olmadığı kadar özgür oldukları tek ülke Osmanlı Devletidir. Daha sonra Berlin'e giden Talat Paşa, Yahudi Milletvekili Karasu'yu da buraya çağırarak kendisine Yahudi sorunu ile ilgilenmesi için tam yetki vermiştir. Karasu, burada Yahudi cemaatinin ileri gelenleriyle toplantı yapmış ve 20 kişiden oluşan bir komite oluşturulmuştur.²⁰ Bu komite İstanbul hükümetine Anadolu'da yaşayan tüm Yahudileri temsil edecek, başkanlığı İstanbul'da oluşturulacak bir yapının kurulmasını önermiştir. Teklife göre bu yapı, sadece Filistin'de değil tüm Anadolu'da Yahudilerin yaşadığı yerlerin otonomisini temin edecektir. Oluşturulan otonom bölgeler ise vergilerini kendileri toplayacaklar, polis gücü oluşturacaklar ve belediye faaliyetlerini kendileri yürüteceklerdir. Talat Paşa Osmanlı Devleti'nin yönetimine radikal değişimler getiren bu teklifi kabul etmiş ve barış görüşmelerine dahil etme sözü vermiştir.²¹

Yahudilerin desteğini kazanmak amacıyla yapılan girişimler çerçevesinde Hahambaşı Haim Naum da Avrupa'da Yahudilerle görüşmelerde etkin olmuş, Eylül 1918'de Hollanda ve İsveç'e giderek burada Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması için benzer girişimlerde bulunmuştur.²² İngiliz yöneticiler bu girişimleri "Türkler en sonunda Yahudilerin gücünün farkına vardı" yorumlarıyla karşılamışlar ve gelişmelerden endişe duymuşlardır. Ne de olsa İngilizlerin Yahudilere "ulusal yurt" verebilmesi için

yapan on binlerce kişi" arasında Yarbay John Henry Patterson'un önderliğinde Londra'da toplanıp iki gün sonra da Southampton'dan Filistin'e doğru yola çıkacaklardı (SANDERS, 1983:631). Bu grubun içinde Ben Gurion da vardı (BEN GURION, 1968).

19 PRO, WO 106/1420. Report on Syrian Politics. 20.12.1917.

20 Oluşturulan 20 kişilik komitede Dr. Paul Nathan, Dr. James Simon, Prof. Ludwigstein, Prof. Ophemheimer gibi Berlin'deki Yahudi cemaatinin önde gelen isimleri bulunmaktadır. PRO, FO 371/3388, Intelligence Bureau, Department of Information, Section E, "Attitude of Enemy Governments Towards Zionism", 16.2.1918.

21 PRO, FO 371/3388, Intelligence Bureau, Department of Information, Section E, "Attitude of Enemy Governments Towards Zionism", 16.2.1918.

22 PRO, FO 371/3411, No: 154108/W/44, From Military Intelligence to Foreign Office, 7.9.1918.

savaşın bitmesi ve sonrasında anlaşmaların imzalanması gerekirken, Osmanlı Devleti vaadettiklerini o gün gerçekleştirebilir ve Yahudi desteğini kazanabilirdi. Bu çerçevede Osmanlı girişimlerinin destek bulmaması için İngilizler karşı propagandaya hız vermiş ve başarılı da olmuşlardır.²³

Kurtuluş Savaşı Boyunca Filistin'le İlişkiler

Osmanlı orduları 30 Ekim 1918'de, İngilizler Halep'i ele geçirdikten dört gün sonra teslim oldu. Osmanlı ordusu savaşı kaybedip, idareyi İngilizlere bıraktıktan sonra da Filistin Halifelik kurumuyla İstanbul'a bağlı olmayı sürdürdü. Savaş sonrası Anadolu'da Mustafa Kemal önderliğinde oluşmaya başlayan ulusal direniş, bir taraftan emperyalizme karşı mücadele söylemiyle Batı işgali altındaki halkların desteğini almaya çalışırken, diğer taraftan İslam adına mücadele söylemiyle İslam dünyasına sesleniyordu. Mustafa Kemal ve grubu için bu dönemde en önemli amaç varolan toprakları elde tutabilmek ve düşmanla başa çıkabilmektir ve bu amaç için de çeşitli yollar denenebilirdi. Bu bağlamda Suriye'de Fransızlara karşı örgütlenmeye başlayan direnişle işbirliği içinde hareket edilmeye çalışılmıştı. Özellikle Halep'te Mustafa Kemal ve ekibinin büyük destek bulduğu ve hatta Mustafa Kemal'in elçiler kanalıyla Emir Faysal'a güçlerini birleştirip ileride iki milletli bir devlet oluşturmaları konusunda haber gönderdiği, "tıpkı Avusturya-Macaristan gibi iki milletli bu devletin Karadeniz'den Ma'an'a dek tek komuta altında düşmanla savaşma" önerisi sunduğu ve Halife'ye sadık kalma şartıyla Türkiye'nin bütün Arap toprakları için bir Arap Hükümeti teşkilini tanıyacağını söylediğinden sık sık bahsedilmektedir (Evans, 1965:247; Öke, 1988: 21). Bu görüşmelerden anlaşılacağı gibi bu dönemde 'Arapların Türkleri savaşta sırtından bıçakladığı' ve bu anlamda güvenilmez oldukları söyleminden çıkarlar tersine bir politika gerektirdiği için söz etmek zordur ve öne çıkan işbirliği çabalarıdır.

Bu çabalar Filistinliler arasında da yankı bulmuştur. Bağımsızlık sözüne rağmen Suriye'nin Fransa tarafından işgaline, İngiliz egemenliğine ve Yahudilere "ulusal yurt" öneren Balfour Deklarasyonu'na tepki olarak Filistinlilerin Osmanlı döneminde durumlarının daha iyi olduğunu vurgulayan yazılarına ve demeçlerine rastlamak mümkündür. Örneğin, 27 Kasım 1919 tarihli Filistin Yüksek Komitesi'nin Hayfa'daki Amerikan temsilcisine gönderdiği mektupta şunlar yazılmaktadır:

Zayıf Arap milletinin en büyük düşmanı olması gereken Türkiye bile bizi böyle bir yavaş ölüme mahkum edecek kadar baskıcı olmamıştı. O zaman

23 PRO, FO 371/3388, From Copenhagen to Foreign Office, 4.2.1918.

nasıl oluyor da Yakın Doğu'daki zaferlerine Arap katkısını belirten dostumuz Müttefikler bize bunu yapabiliyorlar? Biz Türklere karşı ayaklandıysak haklarımızı savunmak içindi. Eğer işbirliğimizin ülkemizin bölünmesine ve kolonileşmesine neden olacağını bilseydik, Türklere karşı düşmanlığımızı ilan etmezdik (Kayalı, 1997: 204).

28 Ocak 1920'de son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında kabul edilen Misak-ı Milli, ateşkes ilan edilen 30 Ekim 1918 tarihinde düşman kuvvetlerinin elinde bulunan Arap topraklarının geleceğinin burada yaşayan halklar tarafından tayin edilmesini benimsemişti. Bu durum aslında burada yaşayan halklara isterlerse Türkiye'ye katılma fırsatı tanıyor ve gelecekte olası bir birleşmeye açık kapı bırakıyordu. Ancak San Remo'da yapılan görüşmeler Sykes-Picot Anlaşması çerçevesinde Suriye'de Fransız, Irak ve Filistin'de de İngiliz mandasını kabul etmişti. Osmanlı Devleti bu anlaşmaları Sevr Anlaşması'nın bir parçası olarak imzalamıştı. Ancak Sevr, Türk hükümetlerince onaylanmadığı için Lozan Anlaşması onaylanana dek bölge ile ilgili düzenlemeler resmi bir nitelik kazanmayacaktı. Ancak yine de *de facto* olarak ilk İngiliz Yüksek Komiseri Herbert Samuel'in 30 Haziran 1920 tarihinde Filistin'e atanmasıyla beraber burada İngiliz idaresi başlamıştı.

İngiliz idaresinin başa gelmesiyle beraber Filistinli bazı grupların Türklerin yönetimini İngiliz yönetimine tercih ettiklerini ve Türk idaresinin Filistin'i geri alması yönündeki taleplerini arttırdığı görülmektedir. Bu dönemde özellikle Filistinli Müslümanların Mustafa Kemal ve Kurtuluş Savaşı'nı yakından takip ettikleri ve "azimli davranıp tanınmak istiyorsan Mustafa Kemal'in izinden git!" şeklinde gazete yazıları yayınlamaları dikkat çekicidir (Porath, 1974: 159). Özellikle Türk birliklerinin Eylül 1922'de İzmir'e girişi Filistin'de sevinç gösterileriyle karşılanmış, Kudüs Mustafa Kemal'in resimleriyle süslenmiş ve Türk bağımsızlık savaşına katkı olarak bağışlar toplanmıştır (Gökalp/Georgeon, 1990: 26; Porath, 1974:158-159). Nablus'ta pencerelere Türk bayrakları asılmış, camilerde dualar okunmuştur. Porath'a göre, Filistinli Müslümanların Türk zaferleri karşısında bu derece sevinmelerinin nedeni bu zaferlerin kendi geleceklerini de etkileyeceğine olan inançlarıdır. Bilindiği gibi Arap bölgelerin yönetimi Sevr anlaşmasıyla Batılı devletlerin eline verilmiştir. Bu düşünce çerçevesinde eğer Türkler Kurtuluş Savaşı'yla Sevr'i geçersiz kılabilirse, Arapların da kendi geleceklerini kendileri tayin edebilecekleri yeni bir yapı oluşabilecektir (Porath, 1974:158-159)

1922 yılı sonunda Kudüs'ün ileri gelenleri hem İstanbul'da hem de Lozan'da Türk hükümeti yetkilileriyle görüşmüş, Filistin'in kendi geleceğine kendi karar vermesi için destek aramak ve Türk mandası fikrini görüşmek üzere girişimlerde bulunmuşlardır. İsmet İnönü ile ilk görüşmede olumlu yanıt alsalar da, grup bu görüşmeyi takip eden günlerde Türkiye'nin statüko yanlısı politika-

sını öğrenecek ve Filistinliler için herhangi bir müzakereye girilmeyeceği mesajını alacaktır. Lozan Konferansı'nın üyelerinden Reşat Nihat Bey Filistin delegasyonuna açıkça, "aralarında Araplardan intikam almak amacıyla olan bir grubun bulunması nedeniyle Arap hakları meselesinde girişimde bulunulmadığını" belirtmiştir (Porath, 1974: 165). Zorlu geçen görüşmelerde Türklerin ancak kendi çıkarlarını korumak için savaşmaya gücü olduğu da belirtilen bu konuşmada Filistin'deki manda sistemi ve Balfour Deklarasyonu'yla ilgili maddelerin kabul edeceği mesajı verilmiştir. Ancak İnönü'den ilk aşamada alınan iyi mesajlar bile grup Kudüs'e geri döndüğünde heyecanla karşılanıp Türk bayrakları altında, "Yaşasın Mustafa Kemal ve kahraman orduları! Yakında buraya gelecekler!" sloganlarıyla kalabalıkla beraber yürümlerine yetmiştir (Öke, 1987:40). Ne var ki, bu heyecan İngiliz mandasının devamında bir değişiklik olmayınca ve sonrasında Türkiye'de Cumhuriyet reformlarının ilanıyla, özellikle halifelik kaldırılmasıyla, sönecektir.

Lozan Konferansı öncesinde Türkiye'de yaşayan Yahudilerden de Filistin'de Türk mandasının devamını talep eden teklifler gelmiştir. Örneğin TBMM'ye 10 Kasım 1922 (10 Teşrinisani 1338) tarihli ve Türkiye'de yaşayan bir grup Musevinin imzasını taşıyan bir mektup ulaşmıştır.²⁴ Mektupta, "Türk Musevileri [...] Şarkın mukadderatı mevzubahs olduğu bu sırada evvelce Filistin'de Türk hakimiyeti zamanında olduğu gibi Araplar ile Museviler arasındaki ahenk ve vifakı temin üzere Filistin'deki mandanın Türk devletine itasını teklif ve istihdam ediyorlar"²⁵ denilmektedir. Bu mektup üzerine Meclis'te küçük bir tartışma yaşanmıştır. Antalya Mebusu Rasih Efendi: "Bu bir taraftan Filistin mandasından bahsediyor, bir taraftan da Türkiye Musevileri diyor. Halbuki Türkiye Musevilerinin Filistin Musevileriyle alakaları yoktur. Binanaleyh bunun [...] reddi icabeder. Biz bu Musevi Hükümetini kabul etmiyoruz" derken bu düşünceye birkaç itiraz olmuştur. Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey şöyle demiştir:

Arkadaşlar, mesele Filistin mandasıdır. Rica ederim Filistin için bu milletin birçok kanının aktığını unutuyoruz zannediyorum. Onu muhafaza için milyonlar sarf ettiğimizi ve Misakı Millimizin bir maddesini de unutuyoruz zannedirim. Efendiler Misakı Millide biliyorsunuz ki, Türk milli hududu dışında kalan dindaşlarımızın serbestii arasını talebediyorduk. Bugün

24 Mektuptaki imzalar, Bahriye Tabip Mirlivalarından Merhum Fiş Paşanın Mahdunu Muharririnden İzidor, Sabık Maliye Müfettişi Ferid, Sabık İstanbul Mebusu ve Darülfünun Müderrislerinden Mişon Vantura'ya aittir. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 27, ss.8-9.

25 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 27, ss.8-9.

görüyoruz ki orada bulunan dindaşlarımızın değil; hatta dini bizden ayrı olan Museviler dahi bizim mandamızı istiyorlar. Bence bu Misakı Millimizin bir maddesinin tahakkuku emrinde atılmış bir adımdır. Biz maddeyi kabul etmeyiz ne demektir. Yani anlamıyorum, mal verilirse kim istemez. Değil bunu. Hangimiz bunu kabul edemeyiz? [...] bu milletin evlatlarının kanlarının akmış olduğu, kemiklerinin çürümekte bulunduğu topraklarımızı elyevm unutmak istemiyoruz ve katiyen biz feramuş edemeyiz ve unutmadığımız içindir ki, Misakı Millimize o kaydı koymuşuzdur. [...] Binaleyh ben diyorum ki Meclisi Milli bugün bir karar ittihaz etsin ve heyeti Murahhasamıza yalnız Filistin mandası meselesini değil, diğer mesailin de kemali ehemmiyetle takip edilmesini ve orada bulunan dindaşlarımızın her halde serbestii arasını istihsal için lazım gelen teşebbüsâtı müessirrede bulunmasını talebetmeliyiz efendiler. Bu bir borçtur zannedirim.²⁶

Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey ise Türkiye'nin bu konuyla şu aşamada ilgilenmesinin doğru olmadığını belirtmiştir:

Filistin'in ne vaziyeti hukukiyesi tahakkuk etmiş ve ne de biz oralardan sarfınazar etmişiz. Oralari oralardaki kardeşlerimizin reyine bırakmışızdır. Meselenin yarınki alacağı vaziyeti kimse bilmeden, oradaki ekseriyet kimdir, bunlar nedir, ne gibi bir hakka müsteniden bunlar tavassut ederek Filistin'i mandamıza almaklığımıza çalışmamızı tavsiye ediyorlar? Yani dolaşık birşeydir.[...]27

Bu sözler üzerine konu kapanmıştır. Lozan Anlaşması'nın onaylanmasından sonra Filistin'de İngiliz mandası resmileşecek ve bu da Türk mandası yönünde duyulan talepleri bitirecektir. Ancak aşağıda bahsedileceği üzere 1930'ların sonunda aynı talebin tekrar gündeme gelecek olması ilginçtir. Cumhuriyet'in ilanıyla beraber Türk dış politikası ve bölgeyle ilişkiler yeni bir boyut kazanacaktır.

1923-1938 – Kemalist Modernleşme Projesi ve İç Politikanın Önceliği

Lozan Anlaşması'yla yıllarca savaştığı Batılı devletlerle barış anlaşması imzalayan Türkiye Cumhuriyeti zorlu bir yeniden yapılanma ve devlet inşası sürecine girdi. Yapılan reformlarla ülkenin kısa zamanda kalkındırılıp gelişmesi hedefleniyordu. Bu hedefi gerçekleştirebilmek dış politikada mutlak olarak maceradan uzak, barış yanlısı bir tutum gerektiriyordu. Dönemin Dış

26 a.g.e.

27TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1,Cilt 27, ss.8-9.

İşleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey (Aras) barışın gerekliliğini şu şekilde özetlemiştir: “Çok uzun zamandan beri ardi arası kesilmeyen harplerle hırpalanmış aziz Türk milletinin ilerlemesini, refahını temin etmek, hem de bunları süratle yapmak lazımdı. Bu yoldaki çalışmalarımızın çok meyveli olabilmesi için huzura ve sulha ihtiyaç vardı” (Aras, 2003: 105). Cumhuriyeti kuran askeri-bürokratik seçkinler büyük bir imparatorluktan nispeten küçük bir devlete geçiş sürecinin gerektirdiği zihinsel dönüşümü, her ne kadar zor olsa da yaşamışlar, genişlemeci yaklaşımları dışlamışlardı. Birinci Dünya Savaşı’nda yaşanan acılar, tecrübeler bu zihinsel dönüşümde önemli rol oynamıştı. İsmet İnönü’nün seneler sonra kendisine “Sizin kocaman bir İmparatorluğunuz vardı, o şan ve şöhrete özlem duymuyor musunuz? Haritanız kafi görünüyor mu?” diye soran Amerikalı gazeteciye verdiği cevap bu durumu özetlemesi açısından önemlidir:

Hayır, böyle bir hasret, böyle bir elem bizde yoktur. Yurdun her erkeğine, her kadınına, her çocuğuna yüksek ve ferahlı bir varlık hazırlamak gibi bir ideal, yabancı topraklarda yumruk sallamaktan ve zabıta memurluğu yapmaktan daha şanlı ve şerefli bir vazifedir. [...] Biz gözümüzü içeriye doğru çevirmiş bulunuyoruz. Memlekette yapılması gereken takım takım işleri bu sayede keşfettik. Dünyada en büyük haz ve saadet yaratıcı işler sayesinde elde edilir. Biz yepyeni bir yurt yaratmayı, milleti yeni temeller üzerinde ilerletmeyi iş edinmiş bulunuyoruz” (Kop,1945: 62-63).

Türkiye güney komşularıyla ilişkilerine de bu perspektiften yaklaşmıştır. Lozan Anlaşması’nı imzaladığı ülkelerin mandası altına giren Arap dünyasındaki gelişmeler ve Filistin meselesi askeri-bürokratik seçkinler için bu tarihten itibaren İngiltere ve Fransa’nın içişleri olarak görülmüş ve bu ülkelerle olan ilişkileri, temelde de statükoyu bozmaya neden olacak hiçbir gelişmeye sıcak bakılmamıştır. Ne de olsa, içeride gerçekleştirilen modernleşme projesinin başarısı azami şekilde uluslararası sistemde denge unsurunun devamını ve Türkiye’nin de mümkün olduğunca bu dengenin korunmasına katkı yapmasını gerektirmektedir. 1921 yılında Fransa ile imzalanan Ankara Anlaşması’yla Suriye sınırını belirleyen Türkiye, Musul sorununun Birleşmiş Milletler kararı uyarınca Irak’a bırakılmasıyla çözülmesinin ardından Haziran 1926’da İngiltere ile imzalanan anlaşmayla da Irak sınırını çizmiş ve tüm enerjisini ülkeyi kalkındırmaya ve reformlara verebilir hale gelmiştir.

Ulusal çıkar tanımlaması içinde kimliğin ve kültürün (Batılı, laik, modern) önemi de yadsınmamalıdır. Bu dönemde ulusal çıkar bu unsurların korunmasına yönelik olarak da şekillendirilmiştir. Türkiye’nin ulusal çıkarı sadece sahip olduğu güç çerçevesinde belirlenip anarşide ayakta kalma mücadelesi olarak görülmemiş, belirli bir grubun (Batının, medeniyetin) parçası olma hedefini de merkeze almıştır. Modernleşmeci Kemalist projenin iki

önemli halkası batılılaşma ve laikliktir. Türkiye Orta Doğu devletleriyle ve dolayısıyla da Filistin’le olan ilişkilerini oluştururken bu bölgeyi bu iki değer – batılılaşma ve laiklik - karşısında yer alan ve uzaklaşılması gereken değerler sistemini temsil eden “öteki” olarak algılamıştır. Bu algılama da ilişkilerin bu dönemde gelişmemesinin nedeni olmuştur. Yapılan reformlarla Halifeliğin kaldırılması kurumsal anlamda da bölge ile bağları koparmıştır.

İngiliz mandası altındaki Filistin daha sonraki yıllarla karşılaştırdılınca 1929’a dek nispeten sakin bir dönem yaşamıştır. Ancak 1929 Arap ayaklanması dönemi ve sonrasında Araplar ve Yahudiler arasında gerginlikler artmıştır. Türkiye’nin 1930’larda Filistin’le ilgili olarak takip ettiği en önemli olay 1931 yılında Kudüs’te yapılan İslam Kongresidir. Kongrede görüşülecek olan bazı konular Cumhuriyeti ve Kemalist modernleşme projesini tehdit etme ve iç politikadaki gelişmeleri sekteye uğratma riski taşıması nedeniyle yakından izlenmiştir.

1931 İslam Kongresi

Kudüs Müftüsü Hacı Emin el-Hüseyni²⁸ Ekim 1931 tarihinde Arap ve Müslüman ülkelerin başkanlarına ve çeşitli örgütlere “İslamın içinde bulunduğu durumu değerlendirmek ve çıkarlarını savunmak için alınacak tedbirleri konuşmak üzere” Kudüs’te düzenlenecek İslam Kongresi (*Mu’tamar İslami ‘Amm*) için davet gönderdi (Mattar, 1988:59). Kongre Türkiye’de Halifelik kurumunun tekrar oluşturulması yönünde tartışmalara sahne olabileceği ve eski Halife Abdülmecid’in tekrar Halife olarak atanmasını gündeme getirebileceği için endişeyle karşılandı. Askeri-bürokratik seçkinler, reformların tam da oturmaya başladığı aşamada dışarıdan gelecek bir halifelik tartışmasını kabul edilemez olarak niteliyorlardı. Her ne kadar el-Hüseyni kendisiyle konu üzerine iletişime geçen Mısır’ın el-Ahram gazetesi editörüne Abdülmecid’in tekrar Halife olarak atanmasının kesinlikle gündeme gelmeyeceğini söylemiş olsa da, aynı konuşmada halifeliğin genel olarak, teorik çerçevede konuşulabileceğini, o

28 Hacı Emin el-Hüseyni 1921’de Kudüs Müftüsü olarak atanmıştır. 1922 yılında kurulan Müslüman Yüksek Konseyinin de başına getirilmiştir. Bu dönemde İngilizlere yakın bir politika izleyeceği düşünülmektedir. Ancak olaylar tam tersini göstermiştir. 1931 yılındaki İslam Kongresi prestijini son derece artırmıştır. 1936 yılında Filistin’deki tüm Arap siyasi partileri el-Hüseyni’nin liderliğinde Arap Yüksek Komitesi adı altında birleşmiştir. Bu Komite aynı yıl başlayan ‘Büyük Arap İsyanını’ organize etmiştir. 1937’de Nazaret Komiseri Arap isyanlar tarafından öldürülünce İngiliz yönetimi Komiteyi yasadışı ilan etmiştir ve el-Hüseyni Lübnan’a kaçmıştır. İkinci Dünya Savaşı boyunca Almanlarla işbirliği yapacaktır.

günün koşullarında gerekli olup olmadığının tartışılabilceğini söylemesi endişelerin çok da yersiz olmadığına işaret ediyordu.²⁹

Bu dönemde bazı İslami çevrelerde, özellikle de Hindistan'ın önde gelen gruplarından Şevket Ali'nin çevresinde, Nice'de yaşayan Abdülmecid'in Orta Doğu'da bir ülkeye getirilerek yeniden Halife yapılması ve hatta İslam dünyası içinde Vatikan benzeri bir yapı kurulması üzerine bir dizi tartışma yapılmaktaydı.³⁰ Ankara bu tartışmaları yakından izliyordu. Abdülmecid ile Hindistan Müslüman liderleri arasındaki yakınlaşma Halifelik konusunun gündemde tutulup daha da desteklenmesini kolaylaştırabileceği olasılığıyla kaygı yaratıyordu. Bu dönemde Abdülmecid'in kızlarından birisinin (Dürri Şehver Sultan) Haydarabatlı Osman Nizam Han'ın oğullarından birisiyle evlenmek üzere olduğu haberleri de bu çerçevede değerlendiriliyordu. Gelişmeler üzerine İngiliz yetkililerle iletişime geçen Türk Dış İşleri, Kongre'nin içeriği ve İngiliz desteğinin boyutları hakkında bilgi isterken, Halifelik kurumu konusundaki tartışmalardan duyduğu rahatsızlığı da dile getiriyordu. Ayrıca Abdülmecid Kongre kapsamında Filistin'e gelmek isterse vize verilmemesi talebinde de bulunulmuştu.³¹

Ankara, İngiltere'nin bu Kongreyi ve Şevket Ali çevresinde gelişen Halifelik tartışmalarını desteklemediği mesajını aldı. İngilizler kendi yönetimlerinin acımasızca eleştirileceği ve İngiliz idaresine karşı örgütlenmenin artacağı endişesiyle zaten bu Kongre'ye karşı çıkıyorlardı. Türkiye bölgede Kongre'ye karşı çıkan tek ülke değildi. Özellikle Mısır Kongre'yi yakından takip ediyor, hükümet muhaliflerinin seslerini duyuracakları ve destek toplayabilecekleri, iç politikasına müdahale edebilecek bir oluşumdan rahatsız olduklarını dile getiriyordu. Ayrıca Kongre'nin amaçlarından birisi olan Kudüs'e bir İslam Üniversitesi kurulması fikri el-Ezher uleması arasında huzursuzluk yaratmış, kendi otoritelerini sarsacak bir dini merkezin kurulmasını reddetmişlerdi.

Kudüs'teki İslam Kongresi, 3 Aralık 1931'de TBMM'nin gündemine gelmiştir. Dış İşleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey (Aras) yapılması planlanan Kongre'yi "şeriatçı" olarak nitelemiştir³². Tevfik Rüştü Bey şöyle devam etmiştir:

29 PRO, FO 141/728, "Pan-Islamic Congress of 1931 – Jerusalem" başlığı içinde Egyptian Gazette'den haberin aslı, 24.10.1931.

30 PRO, FO141/728, No. 1064, 5.11.1931.

31 PRO, FO 141/728, From the Secretary of State for the Colonies to the Officer Administering the Government of Palestine, 18.11.1931.

32 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 5, 3.12.1931.

Vakıa bize de bu kongreyi akit teşebbüsüne girişenler tarafından davetnameler gelmiştir; fakat milletleri terakki yolundan alıkoymaya çalışan, bu itibarla, müessif neticeleri artık münakaşa mevzusu olmıyan böyle teşebbüslere Cumhuriyet Türkiyesi'nin bir alakası olamayacağı tabiidir. Bahusus dini siyasete vasıta ittihaz etmenin dahili ve harici bütün siyasette bir aleyhtarıyız. (*Çok güzel sesleri*). Hadisenin inkişafını yakinen takip ediyoruz. Bizim milli işlerimizde uzaktan ve yakından alaka göstermedikleri müddetçe bu teşebbüs orada toplananların muntıklarında münhasır mahalli ve bize taalluku olmayan bir hadise mahiyetinde kalabilir. (*Bravo sesleri, alkışlar*).³³

Aydın Mebusu Dr. Mazhar Bey konuyla ilgili olarak şunları söylemiştir:

Kudüs'te siyonistlerle islamlar arasında bir mesele cereyan ediyor. Bu dahili meselelerinde kendilerine kuvvet bulmak için birşey yapmayı düşünebilirler. Fakat bu nihayet Kudüs dahilinde kalabilir. Bütün dünyanın İslam alemine davetiye göndermenin manası nedir? Hiç şüphe yok ki bir zamanlar hilafeti sinesinde taşıyan Türkiye'ye birçok müstemlekeci milletler tarafından vasıtai tenkit ve bazen tecavüz olarak kullanılmış hilafet meselesi ve bütün diğer devletlerin doğrudan doğruya müstakil hayatlarına karışmak mahiyetini alan hilafet meselesini [konuşacaklardır ve bunu] ... kabul edemeyiz. [...] Fakat ne de olsa çok kısa ve dar bir zaman zarfında yaptığımız çok derin inkılaplar üzerinde çok derin hassasiyetimiz vardır ve bu da daha uzun bir zaman elbette sürecektir. Yanı başımızda olan bir memlekette bu kadar alemşümul manayi ihtiva eden hadiseleri soğuk kanlılıkla mütalaa edemeyiz. Türklerin seve seve, istiyeye istiyeye yaptıkları inkılapa hariçten herhangi bir burun ve parmağın sokulmasına müsaade edemeyiz ve bütün milletlerin yaptıkları insani ve medeni inkılaplarına şu veya bu şekilde müdahale arzularına soğuk kanlılıkla lakayit kalamayız. (*Alkışlar*).³⁴

Aralık 1931'de Kudüs'te toplanan Kongre'ye toplam 145 delege katıldı.³⁵ Kongre'de Halifelikle ilgili kararlar alınmasa da, sonrasında konunun gündeme gelme olasılığı Ankara'yı huzursuz etmeye devam etti. Özellikle Kongre'den çıkan en önemli kararlardan birisi olan 'en kısa zamanda Kudüs'e

33 a.g.e.

34 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 4, Cilt 5, 3.12.1931.

35 Kongreye katılan 145 delegenin 32'si Filistin'den, 24'ü Ürdün'den, 31'i Suriye'den, 25'i Mısır'dan, 8'i Irak'tan, 7'si Hindistan'dan ve 18'i de dünyanın başka yerlerindeki Müslüman grupları temsilen gelmişlerdi. Kongreye Yemen hariç hiçbir ülke resmi olarak katılmamıştı.

bir İslam Üniversitesi kurulması' ve bunun için finansal destek arayışlarının Hindistanlı Müslüman grupları da kapsamaya kaygıları devam ettirdi. 1933 yılında Hacı Emin el-Hüseyni'nin Hindistan'daki girişimleri sonucunda Osman Nizam Han'ın, Abdülmecid'in tekrar Halife olarak atanmasının karşılığında Kongre'ye ve üniversiteye büyük finansal katkı yapmayı düşündüğü yolundaki raporlar³⁶ konunun Ankara için gündemde kalmasına neden oldu.

Bu dönemde Türkiye'nin Filistin'e karşı politikası 1931 İslam Kongresi ve sonrasındaki bu gelişmelerle sınırlı kalmıştır. Türkiye bölgedeki olaylarla kendi çıkarlarını etkilediği ölçüde ilgilenmiştir. Başbakan İsmet İnönü, Türkiye'nin yakın sahasında barışın var olduğunu görmenin en büyük ülküleri olduğunu belirtirken "zıt siyasi cereyanların temas mevkiinde bulunmak dolayısıyla endişeli mahiyet alabilen hadiselerin yakın alakaları" olduğunu belirtmiş olsa da, konuşmasının daha sonrasında da belirttiği gibi bütün faaliyetlerin tek bir hedefi vardır: "Kendi emniyetimizi objektif olarak temin etmeğe çalışırken herhangi bir yerde herhangi bir taaruzu teşvik etmek ve kolaylaştırmaktan dikkatle sakınmak".³⁷

Filistin'de 15 Nisan 1936 tarihinde iki Yahudi yerleşimcinin öldürülmesiyle alevlenen ve üç yıl sürecek olan 'Büyük Arap İsyanı' başladı. Türk basınında bu olaylar 'Araplar Galeyanda', 'Filistin Acınacak Halde' şeklinde duyurulurken hükümet kendini olayların dışında tutmaya ve dış politikasının bir parçası olarak nitelendirmemeye devam etti (Bozkurt, 2000:55). 1937 yılında Peel Komisyonu Filistin'i bir Yahudi devleti, Ürdün'e bağlı bir Arap devleti ve İngiliz bölgelerine ayıran raporunu açıkladı. Rapor hem Araplar hem de Yahudiler tarafından reddedildi (Kimmerling/ Migdal, 2003:426). Bozkurt, Peel Komisyonu'nun Filistin'de yaptığı incelemeleri konu edinen İngiliz Daily Telegraph gazetesinde Kudüs Müftüsünün Araplar adına bu Komisyona yaptığı isteklere yer verildiğini yazmaktadır. Bu haberde Müftü, Filistin'in Türk yönetimindeyken daha iyi durumda ve mutlu olduğunu, şayet İngiliz hükümeti Arap isteklerini karşılayamazsa Arapların bir Türk mandasını tercih edeceğini, bunun sebebi olarak da Türklerin İngilizlere nazaran daha az Yahudi tesirinde bulduklarını söylüyordu (bozkurt, 2000:111). Buna *Cumhuriyet* gazetesinin 17 Ocak 1937 tarihli cevabı o dönemde Türkiye'nin Filistin'e bakışını göstermesi açısından ilginçtir:

36 British Library, Indian Office Records (Bundan sonra IOR), L/PS/12/2118, From Jerusalem to New Delhi, 26 Nisan 1934; IOR/L/PS/12/2118, Criminal Investigation Department, Headquarters, Police and Prisons – Jerusalem, Periodical Appreciation Summary, 2 Haziran 1933.

37 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 4, Cilt 23, 5.7.1934.

Müftü Hacı Emin el-Hüseyni'nin sözlerinden biz Türkler sadece mütehasız olabiliriz. Vaktiyle Filistinlilerle beraber ve bir arada yaşadık. Sonra mukadderat bizi ayırdı. Bugün ve yarın ne bir Türk mandası ne de Türkiye'nin İngiltere siyasetine müteveccih bir politikası mevzubahis olabilir. Filistin hakkındaki temennimiz de Filistin'in imparatorluktan ayrılan bütün memleketler için olduğu gibi saadeti ve refahıdır (Bozkurt, 2000:111).

Bu dönemde uluslararası sistemdeki gelişmelerden gittikçe daha da rahatsız olmaya başlayan Türkiye sulhu teşkilatlandırmak ve İran, Irak ve Afganistan'la devam eden sınır sorunlarını çözmek, bağımsızlık ve egemenlikleri vurgulayıp duyurmak amacıyla 20 Ağustos 1937 tarihinde Sadabad Paktı'na imza attı (Akdevelioğlu/Kürkçüoğlu, 2001: 366; Aras, 2003:109). Paktın kurulmasının ardından Mustafa Kemal Atatürk Bombay Chronicle'da ilk defa Filistin ile ilgili doğrudan mesaj verdiği demecini yayınladı. Atatürk bu konuşmada şöyle diyordu:

Arapların Avrupa siyasetine nüfuz edemeyip bu sözde istiklal kelimesine inandıkları ve bu uğurda Arap memleketlerini Avrupa emperyalizmine esir kıldıkları çok şayanı teessüftür. Arapların arasında mevcut olan karışıklığı ve hoşnutsuzluğu kimse bizim kadar bilemez. Biz vakıa birkaç sene Araplardan uzak kaldık. Fakat şimdi kendimize kafi derecede güvenip ve kudretimizi bildiğimiz için İslamiyet'in mukaddes yerlerinin Musevilerin ve Hristiyanların nüfuzunun altına girmesine mani olacağız. Binaenaleyh şunu söylemek istiyoruz ki; buraların Avrupa emperyalizminin oyun sahası olmasına müsaade etmiyeceğiz. Biz şimdiye kadar dinsiz ve İslamiyete lakayt olmakla ittiham edildik. Fakat bu ittihamlara rağmen Peygamber'in son arzusunu yani, mukaddes toprakların daima İslam hakimiyetinde kalmasını temin için hemen bugün kanımızı dökmeye hazırız. Cedlerimizin, Selahaddin'in idaresi altında, uğrunda Hristiyanlarla mücadele ettikleri topraklarda yabancı hakimiyet ve nüfuzunun tahtında bulunmasına müsaade etmiyeceğimizi beyan edecek kadar bugün, Allah'ın inayeti ile kuvvetliyiz. Avrupa bu mukaddes yerlere temellük etmek için yapacağı ilk adımda bütün İslam aleminin ayaklanıp icraata geçeceğine şüphemiz yoktur.³⁸

Bu demeç daha önceki yıllarda Filistin ile ilgili olayların dışında kalma politikasından büyük bir farklılık gösterse de, bunun Saadabad Paktı'nın imzalanmasından bir ay sonra yayınlanmış olması, Türkiye'nin bir taraftan

38 Konuşmaya, yer aldığı belgenin orijinalini yayınlayan Marmara Üniversitesi İktisat Kulübünün sitesinden ulaşılabilir. <http://marmara-iktisat.com/yazi/ataturkun-ortadogu-hakkindaki-konu-masi>

(Bu sayfaya 10 Eylül 2006 tarihinde erişilmiştir).

Pakt'ın amaçlarından birisi olan egemenlik ve bağımsızlık temalarının altını çizerken diğer taraftan da yaklaşan İkinci Dünya Savaşı öncesi Müslüman ülkelerin desteğini almak istemesi olarak yorumlanabilir. Türkiye güneyinde artan bölgesel istikrarsızlıktan ve bu durumun İtalya ya da Sovyetler Birliği tarafından güçlerini artırmak için kullanabileceğinden endişe etmektedir. Güneyden ve kuzeyden gelen tehditler arasında sıkışıp kalmayı engellemeye çalışan Ankara'nın bu dönemde tüm Arap devletlerinin de yakından takip ettiği Filistin'deki Arap ayaklanması devam ederken böyle bir mesaj göndermesi son derece anlamlıdır. Dolayısıyla bunu dış politikada yeni bir adım olarak değerlendirmek yerine, daha çok dış dünyaya verilmiş bir mesaj olarak yorumlamak daha doğrudur.

Bu mesaja rağmen, bu dönemde Hatay'ın Türkiye'ye katılımı genel olarak Türk-Arap ilişkilerini olumsuz etkileyen önemli bir faktör olmuştur. Arap dünyasında büyük tepkiye neden olan bu gelişmeyi Cumhurbaşkanı İnönü "Fransa ve Suriye ile ilişkilerimizi uzun zamandan beri zehirleyen bir meselenin halli" olarak yorumlamıştır. İnönü bunun yeni bir müstemele siyasetine delalet etmediğini açıklarken "geçmişte müstemlekeler Türkiye'ye pahalıya mal olmuştur. Ve bunlar Türkiye'nin varlığı için hayati ehemmiyeti hazi olan kaynakların inkişafı ve vaziyetlerinin takviyesi hususunda ciddi surette engel olmuştur" (kop: 1945, 40-41) demiş olsa da bu mesajlar Arap dünyasıyla ilişkileri yumuşatmaya ve şüpheleri gidermeye yeterli olmamıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle de Türkiye'nin bölgeyle ve Filistin'le ilişkileri yeni bir yol izlemeye başlamıştır.

1939-1948: Orta Doğu'da Aktif Rol Arayışları

İkinci Dünya Savaşı'nın öncesinde ve sonrasında Türk dış politikası bağımsızlık, toprak bütünlüğü, milli çıkarların korunması ve önceliği, tüm devletlerle iyi ilişkiler ve barış prensiplerine dayanmayı sürdürdü (Ataöv, 1965:1). Sistemik faktörler İkinci Dünya savaşının yaklaşmaya başlamasıyla iç politikayı daha önemli bir şekilde etkiler hale geldi. Böyle bir ortamda, Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünün ardından Cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü'yü zorlu bir uluslararası ortam bekliyordu. İnönü uluslararası sistemdeki gelişmeleri şöyle özetlemişti:

Nazi Almanyası ile Sovyet Rusyası arasında açık bir çatışma gözönündeydi. İtalya Nazilerle birleşmişti. Ve her ikisi açıktan Sovyetler ve Garb aleminin karşısındaydılar. Bu çatışma iki saf halinde olacaktı. Biz Garp alemi ile beraber bulunmalıydık. Ve garb alemi ben Cumhurbaşkanı olduğum zaman, Sovyetlerle yakın bir kader yoluna, hemen hemen girmişlerdi. Biz

gelecek harbte, bu grupla yakın bulunmalıydık. Yeni ittifakları düşünmeliydik” (Aydemir, 1967: 106).

Bu dönemde Türkiye'nin ulusal çıkarı savaşın dışında kalmasını gerektiriyordu. Savaşın dışında kalma çabasında geçmişte yaşanan tecrübelerin rolü, Birinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan zorlukların, ülkeyi yeniden yapılandırma sürecinin yarattığı güçlüklerin izleri son derece önemlidir.

Savaş yılları Filistin siyaseti için önemli gelişmelere sahne olmuştur. 1939 yılında İngiltere açıkladığı Beyaz Belge ile Filistin'de o güne kadar izlediği ve Balfour Deklarasyonu'nun devamı olarak seyretmiş ve daha çok Siyonist-yanlısı olarak algılanmış olan politikasından geri adım atmıştır. Buna göre, Filistin'de on yıllık bir geçiş süreci sonrasında Arap devletinin kurulması öngörülmektedir ve senelik Yahudi göçü 15,000 ile kısıtlanmıştır. İngiltere'nin böyle bir politika değişikliğine gitmesinde yaklaşan savaş ortamında Arapların desteğini kazanmak istemesi önemli rol oynamıştır. İkinci Dünya Savaşı boyunca ve sonrasında Filistin politikası bu kısıtlamaların bir an önce kaldırılması için çalışan Siyonistlerle, kısıtlamaların devam etmesi ve Arap devletinin biran önce kurulması yönünde faaliyet gösteren Arapların çekişmelerine sahne olmuştur.

Ankara'daki askeri-bürokratik seçkinler savaş öncesinde, savaş sırasında ve savaş sonrasında Orta Doğu'da ve Filistin'de ortaya çıkabilecek gelişmeler üzerine bir dizi öngöründe bulunmuşlardır. Bu öngörüler çerçevesinde Türkiye'nin Şam Konsolosu Ahmet Umar kendisiyle görüşme yapan İngiliz yetkilisine şunları söylemiştir: Suriye'nin bölgede bir istikrar unsuru olabilmesi ve Türkiye için iyi bir komşu haline gelebilmesi için öncelikle Fransa'nın bu ülkeden çekilmesi gerekir. Ancak, Fransa çekildikten sonra Suriye mevcut sınırlarıyla kendi kendini idare edemez ve İngilizler de Uzak Doğu'daki emelleri nedeniyle zaten Suriye'yi yalnız bırakmaz. Bu nedenle Suriye, Filistin ve Ürdün'ün bir konfederasyon altında birleşmeleri ve bir şekilde de İngiliz idaresine bağlı kalmaları kaçınılmaz olacaktır.³⁹ Bu düşünceye göre kurulacak olan konfederasyonun başına da Ürdün Kralı Abdullah gelecektir. Ankara'nın bir süredir bu kanıyı taşıdığını vurgulayan Umar, böyle bir konfederasyonun kurulmasının Türkiye tarafından olumlu karşılandığını ve hatta bunun birkaç sene önce Ankara'yı ziyaret etmiş olan Kral Abdullah'la da konuşulduğunu ifade etmiştir. Umar'a göre, böyle bir konferarasyona karşı çıkabilecek en güçlü muhalefet Yahudilerden gelecektir. Yahudiler ya konfederasyonda büyük bir

39 PRO, FO/226/235. "Turkish Council in Damascus Ahmet Umar has a Conversation with Beaumont", 9 Ağustos 1942.

söz hakkı isteyecekler ya da ayrılıp Filistin'in tamamında kendi ülkelerini kurmayı talep edeceklerdir.⁴⁰

Filistin'i de içine alan konfederasyon oluşturma yönünde görüşler İngiliz Eski Dış İşleri Bakanı ve bu dönemde British Council'in Başkanı olan Lord Lloyd George ve David Ben Gurion'un 1938 yılında yaptıkları görüşmede de konuşulmuştu (Ben Gurion, 1968:198-205). Lloyd George 23 Ekim 1938'de *Sunday Chronicle*'de Müslümanlar arasında yükselen ve Arap isyanıyla Filistin'de gündemin en temel unsuru olan İngiliz aleyhtarlığı karşısında İngilizlerin Filistin'de Arap yanlısı tavır takınmasının gerektiğini ve bunun için Araplara Filistin'de her zaman çoğunluk olarak kalacakları yolunda güvenceler verilmesini yazmıştı. Yahudilere de bunun karşılığında Ürdün'e yerleşme hakkı verilmesini savunmuştu. Bu yazının yayınlanmasından sonra Ben Gurion kendisini Londra'daki ofisinde ziyaret etti. Ben Gurion, Lloyd George'u Yahudilerin kendi devletlerini kurmalarının şart olduğuna ikna etmeye çalışmış ve George konuşma sırasında "bir Yahudi devleti ve oluşturulabilecek bir Arap konfederasyonundan" bahsetmişti. Bu Arap konfederasyonu da Filistin, Ürdün ve Suriye'den oluşabilirdi. Tek engel Suriye'deki Fransız varlığıydı. Fransa'nın Suriye'den çekilmemesi durumunda Suriye yerine Irak'ı içine alan bir Irak-Ürdün-Filistin birliği kurulabilirdi. Ancak Savaş'ın çıkmasıyla beraber 'Arap konfederasyonu' fikri askıya alınacak, sonrasında ise bu çabalar Türkiye'nin de katılımıyla güçlendirilmeye çalışılacaktır.

1945-1948: İkinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye, Koalisyon Arayışları ve Filistin

Türkiye'nin Orta Doğu ile ilişkilerinde İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem önemli bir dönüm noktasıdır. Orta Doğu'da pekçok devletin bağımsızlıklarını da kazanmalarıyla, Türkiye geçmişin aksine bölgede aktif bir politika izlemeye başlamıştır. Türkiye'nin Orta Doğu'daki aktif politikası sistemik gelişmelerle şekillenmiş ulusal çıkarların bir gereği olarak değerlendirilebilir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında artan Sovyet tehdidi karşısında Türkiye'nin Batı ile, özellikle de ABD ile ittifak arayışları, bölgedeki aktif rolünde etkili olmuştur. Bu dönemde bir grup Türk askeri-bürokratik seçkininin Batı'yla yakın ilişkileri olan Türkiye'nin Arap devletlerini de zaman içinde Batı'ya yaklaştıracığı yönünde bir düşünce taşıdığından bahsedilebilir. Nihat Erim'in "Türkiye, Garp medeniyetinin bir köprübaşı olmuştur. Arap memleketleri üzerindeki fevkalade attraction'u [*cazibesini*] o memleketleri çok geçmeden Batı medeniyetine yaklaştıracaktır. Onun için Türkiye tuttuğu yoldan şaşmamalıdır.

İnkılabın başardığı eserleri olduğu gibi muhafaza edebilmelidir” şeklindeki sözleri bu düşüncenin bir yansıması olarak gösterilebilir (Erim, 2005:86).

Türkiye Mart 1946’da Irak’la ve Ocak 1947’de Ürdün’le dostluk anlaşması imzalamıştır. Bu durum Orta Doğu içinde savaş sonrası ortaya çıkmaya başlayan Mısır-Suriye-Suudi Arabistan üçgenine karşı Irak-Ürdün Haşimi birliğini güçlendirmiştir (Doran, 1999:80-84). Bu işbirliğini savaş boyunca Türkiye’de varolan Orta Doğu ve Filistin üzerine öngörülerin bir devamı olarak algılamak da mümkündür. Suriye’nin öngörünün aksine İngiltere aleyhtarı bir siyaset izlemesi ve Hatay meselesi nedeniyle ilişkilerde yaşanan gerginlikler Türkiye’yi bu ülke yerine Irak’a yakınlaştırmıştır. Filistin konusunda İngiltere ile işbirliği içinde bir çözümü savunan Haşimi Birliği’nin bu düşüncesi bölgede İngiliz yönetimini tüm boyutlarıyla reddetme eğiliminde olan Mısır-Suriye-Suudi Arabistan üçlüsünün çıkarlarına taban tabana zıttır. Ancak İngiltere’nin kısa zaman içinde Filistin’den çekileceğini açıklaması ‘Filistin’e İngiltere ile bir çözüm’ anlayışını ve Filistin’i de kapsayabilecek olası bir konfederasyon planını yarım bırakmıştır.

Savaş sonrasında Orta Doğu’daki gelişmelerle daha yakından ilgilenmeye başlayan Amerika Birleşik Devletleri, halen Avrupa’daki kamplarda yaşayan ve Nazilerce yurtlarından edilmiş 100,000 Yahudi’nin Filistin’e yerleşebilmeleri için göç kısıtlamalarını kaldırması talebiyle İngiltere’ye baskı yapmaya başladı.⁴¹ İngiltere ise savaş sonrasında desteğine ihtiyacı olduğunu düşündüğü Arap dünyasının tepkisine neden olmamak için direnmeyi tercih etti. Ancak Araplar ve Yahudiler arasındaki çatışmaların tırmandığı, olaylı geçen 1946-47 kışı sonrasında Filistin’de asayiş sağlamanın büyük külfetler getirdiğini düşünen İngiliz yönetimi Filistin’den çekilme kararı aldı ve bölgenin geleceğini tayin konusunu Birleşmiş Milletler’e devretti.

Bu aşamada Ürdün ve Irak’la dostluk anlaşmaları imzalamış olan ve gelişen Soğuk Savaş ortamında Sovyet emellerinden son derece kaygı duyan Türkiye, 1947 yılında Filistin’le ilgili Birleşmiş Milletler görüşmelerinde Arap ülkelerinin yanında yer aldı ve Filistin’in bağımsızlığını açık dille savunan bir çizgi izledi. Arap devletleri Filistin’in bağımsızlığının bir an önce ilan edilmesi yönünde çağrılar yaparken kurulması önerilen Birleşmiş Milletler Filistin Özel

41 Harry Truman Mayıs 1945’de Avrupa’daki göçmenlerin durumunu araştırması için buraya gönderdiği Earl Harrison’dan raporunu alır. Harrison, Yahudi göçmenlerin durumlarının tahammül edilemez olduğunu ve çoğunun hemen Filistin’e gitmek istediğini belirtmiştir. Bunun üzerine Truman, İngiliz Başbakanı Attlee’ye gönderdiği mektupta Filistin’e hemen 100,000 Yahudi’nin gidebilmesi için talepte bulunur (Laqueur, 2003: 565).

Komitesi'ni reddediyorlardı. Türkiye hem bu Kurulun oluşturulması yönünde red oyu vererek hem de Genel Kurul Siyasi Komisyonu'ndaki temsilcisi Hüseyin Ragıp Baydur'un "Türkiye Arap komşularının arzusunu ve doğal hassasiyetini paylaşmakta ve Filistin'in çok yakın bir gelecekte bağımsızlığını kazandığını görmeyi arzu etmektedir" sözleriyle Arap ülkeleri üzerinde büyük etki yaratmıştır (Yarar, 2006:200; Kürkçüoğlu, 1972:21-22).

Filistin konusunda Arap yanlısı bu tavırda ulusal çıkar ve Sovyet tehdidi önemli rol oynamaktadır. Bu tavır daha önce bahsedilen Orta Doğu ile ilgili genel ittifak öngörülerini gözönüne alındığında çizilen vizyona da uymaktadır. Birleşmiş Milletler'de Filistin meselesinin görüldüğü tarihte Filistin halkının yaklaşık yüzde altmışı Araptır. Yani, Filistin'e self-determinasyon hakkı tanınması durumunda İsrail devleti yerine bir Arap devleti kurulması mümkün görünmektedir ve Türkiye-İrak-Ürdün yakınlaşmasına eklenebilecek, Ürdün'ün liderliğinde Batı yanlısı olacak bir Filistin bu çerçevede bölgenin geleceği açısından önemli olacaktır. Türkiye'nin Filistin'de Arap yanlısı politikasında, buradaki Yahudi grupların siyasi görüşleri de etkili olmuştur. Filistin içindeki Yahudi grupların büyük çoğunluğunun sosyalist/komünist eğilimler taşıması ve İşçi Siyonizmi'nin baskın ideoloji olması kurulabilecek bir İsrail devletinin Sovyetler'e yakın olabileceğinin işaretleri olarak algılanmıştır. Bu durum, Batı ittifakının bölgede güçlendirilmesi gerektiğini düşünen Türk seçkinlerini endişelendirmiş, Arap yanlısı politikayı güçlendirmiştir. Soysal, İnönü'nün bölgede bir İsrail devleti kurulursa bunun Arap ve Müslüman dünyası için sürekli bir problem olacağını ve bölgede istikrarsızlığa yol açacağını düşündüğü için de bu oluşumu desteklemediğinden bahsetmektedir (Soysal, 1983: 32). Ayrıca Türkiye'nin Cumhuriyet dönemiyle beraber genel olarak ulusal bağımsızlık mücadelelerine verdiği desteğin de Arap yanlısı siyasette geri planda da olsa bir rol oynadığı söylenebilir (Robins, 1991:75).

Türkiye, 30 Kasım 1947 Birleşmiş Milletler Taksim planı oylamasında Araplarla beraber yenilgiye uğramıştır. Sovyetler Birliği'nin 14 Mayıs 1948'de bağımsızlığını ilan eden İsrail'i hemen tanıması bu ülkenin yönetimi ve Soğuk Savaş'ta izleyeceği politika konusunda Türkiye'nin endişelerinin devam etmesine neden olmuştur. İsrail Devleti'nin kurulması Orta Doğu'daki sorunları bütünü çözümsüzlüğe sürükleyen bir gelişme olarak nitelenmiştir (Kürkçüoğlu, 1972:31). Ancak kısa zamanda Batı yanlısı olduğu ortaya çıkacak olan İsrail'le ilişkiler gelişmeye başlayacaktır. Batılı devletlerin bu ülkeyle yakın ilişkiler izlemeye başlaması bu değişimde etkili olmuştur. Bu dönemde Türk askeri-bürokratik seçkinleri için Batı yanlısı İsrail ile ilişkileri geliştirmek temelde Batı ile ilişkilerin gelişmesine katkı sağlayacağı için değerli görülmüştür. Batılı devletlerin yakın ilişkiler izlediği İsrail'le şekillenen Soğuk Savaş ortamında onlardan farklı politika, hatta tam tersi Arap yanlısı bir

politika izlemek bir seçenek olarak görülmemiştir. İsrail Devleti ilan edildikten sonra Türkiye'nin Filistin'deki İsrail yanlısı politikasının ilk işareti Aralık 1948'de Arapların karşı çıktığı ve aleyhine oy kullandığı Birleşmiş Milletler Filistin Uzlaştırma Komisyonu'nun kurulması konusundaki kararına Türkiye'nin Batılı devletlerle beraber olumlu oy vermesiyle görülebilir (Rıza, 1982:19). Türkiye, bu kararın kabul edilmesinden sonra ABD ve Fransa ile beraber Komisyon'un üyesi de olacaktır. Türkiye 28 Mart 1949'da İsrail'i tanıyarak Filistin konusunda Arap ülkeleriyle yollarını ayıracaktır.

Sonuç

Türkiye'nin Filistin'le ilişkilerinde öne çıkan en önemli unsur devletin ve rejimin korunması olmuştur. Bölgeyle ortak din bağı çok nadir olarak ilişkileri etkilemiş, ancak Kurtuluş Savaşı döneminde olduğu gibi ulusal çıkarlara hizmet ettiği sürece ön plana çıkartılmıştır. Birinci Dünya Savaşı süresince Osmanlı Devleti'ni ayakta tutmak amacı çerçevesinde tanımlanan ulusal çıkar, hem Yahudi hem de Müslüman grupların desteğinin aranmasını gerektirmiş, bu yönde iki grupla da görüşmeler yapılmış, teklifler götürülmüştür. Kurtuluş Savaşı boyunca ise genel olarak Arap dünyasının desteğini alma yönünde çabalar göze çarpmaktadır. 1923-1939 tarihleri arasında devleti yapılandırma ve rejim inşası sürecindeki Türkiye'nin ulusal çıkarları sistemde ve bölgede istikrar gereği üzerinde şekillenmiş, Filistin'den gelebilecek istikrarsızlık öğeleri engellenmeye çalışılmıştır. Kanaat önderlerinin savaş dönemindeki tecrübeleriyle şekillenen fikirleri ve agılamaları ulusal çıkarların belirlenmesinde önemli rol oynarken, Filistin'deki Arap-Yahudi çatışmasından kaynaklanabilecek tehditleri, Arap siyasetinde Türkiye'yi etkileyip tehdit edebilecek unsurları belirlemede de anahtar görevi görmüştür. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise, Filistin konusunda önce Arap yanlısı, sonrasında ise İsrail yanlısı siyaset göze çarpmaktadır. Ulusal çıkar çerçevesinde Sovyet tehditi en temel öğe olarak göze çarpmakta, Filistin'de Sovyet etkisini güçlendirecek oluşumlar engellenmeye çalışılmaktadır. Bu dönem ve sonrasında Türkiye'nin genel olarak Orta Doğu ve özelde de Filistin politikası Batı ile paralel gelişecek ve Soğuk Savaşın dinamikleriyle şekillenmeye devam edecektir.

Kaynakça

- AKDEVELİOĞLU, Atay/KÜRKÇÜOĞLU, Ömer (2001), "Orta Doğu ile İlişkiler," ORAN, Baskın (ed.) *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt.1 (İstanbul: İletişim).
- AKŞİN, Sina (2001), *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 3. Basım (Ankara: İmge).
- ARAS, Tefvik Rüştü (2003), *Atatürk'ün Dış Politikası* (İstanbul: Kaynak Yayınları).

- ATAÖV, Türkkaya (1965), *Turkish Foreign Policy: 1939-1945* (Ankara: A.Ü.SBF Yayınları, No.197-179).
- AYDEMİR, Şevket Süreyya (1967), *İkinci Adam*, İkinci Cilt (İstanbul: Remzi Kitabevi).
- "Osmanlı Ülkesinde Teşkilatlanmış Yahudi Milis Kuvvetleri," *Belgelerle Türk Tarihi*, No:13, Ekim 1968: 39.
- BEN GURION, David (1968), *Letters to Paula* (London: Vallentine-Mitchell).
- BOZKURT, Celil Bozkurt (2000), *Türk Kamuoyunda Filistin Problemi (1929-1939)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul: İstanbul Üniversitesi).
- COHEN, Israel (1951), *A Short History of Zionism* (London: Frederick Muller).
- DORAN, Michale (1999), *Pan-Arabism Before Nasser - Egyptian Power Politics and the Palestine Question* (Oxford: Oxford University Press).
- ERİM, Nihat (2005), *Günlükler 1925-1979*, Cilt I (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- EVANS, Laurence (1965), *United States Policy and the Partition of Turkey, 1914-1924* (Baltimore: Johns Hopkins University Press).
- GÖKALP, İskender/GEORGEON François (1990), *Kemalizm ve İslam Dünyası* (İstanbul: Arba Yayınları).
- KAYALI, Hasan (1997), *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press).
- KHALIDI, Rashid (1997), *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness* (New York: Columbia University Press).
- KIMMERLING Baruch/MIGDAL Joel S (2003), *The Palestinian People* (Cambridge: Mass. Harvard University Press).
- KOP, Kadri Kemal (der.) (1945), *Milli Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları* (Ankara: Akay Kitabevi).
- KUTLUAY, Yaşar (2004), *Siyonizm ve Türkiye* (İstanbul: Çatı Kitapları)
- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer (1972), *Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası (1945-1970)* (Ankara: A.Ü SBF Yayınları No: 340).
- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer (1982), *Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları:512).
- LAQUER Walter/RUBIN Barry (1985), *The Israel-Arab Reader : A Documentary History of the Middle-East Conflict*, 4. Basım (New York: Oxford: Facts on File).
- LAQUER, Walter (2003), *A History of Zionism*, 3. Basım (London: I.B.Tauris).
- MANDEL, Neville J. (1976), *The Arabs and Zionism Before World War I* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press).
- MATTAR, Philip (1988), *The Mufti of Jerusalem : Al-Hajj Amin al-Husayni and the Palestinian National Movement* (New York; Guildford: Columbia University Press).
- ÖKE, Mim Kemal (1982a), *Siyonizm ve Filistin Sorunu 1880-1914*. (İstanbul: Doğuş).
- ÖKE, Mim Kemal (1982b), "The Ottoman Empire, Zionism and the Question of Palestine (1880-1908)," *International Journal of Middle East Studies* 14/3: 329-341.
- ÖKE, Mim Kemal (1987), *The Palestine Question and the Turks - A Study in Retrospect (1880-1980)* (Ankara: The Cyprus-Turkish Cultural Association).
- ÖKE, Mim Kemal (1988), *Arap Uzlaşması İçin Boça Giden Teşebbüsler (1918-1921): Konular ve Kaynaklar* (Ankara: Kıbrıs Türk Kültür Derneği)
- PORATH, Y (1974), *The Emergence of the Palestinian-Arab National Movement 1918-1929* (London: Frank Cass).
- RIZA, Bülent Ali (1982), *Turkish Participation in the Middle East Defence Projects and Its Impact on Turco-Arab Relations, May 1950-June 1953* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) (Oxford: University of Oxford).

- ROBINS, Philip (1991), *Turkey and the Middle East* (London: Pinter).
- RUPPIN, Arthur (1934), *The Jews in the Modern World* (London: Macmillan).
- RUPPIN, Arthur (1936), *Three Decades of Palestine: Speeches and Papers on the Upbuilding of the Jewish National Home* (Jerusalem: Schocken).
- RUPPIN, Arthur (1971), *Memoirs, Diaries, Letters* (London: Weidenfeld and Nicolson).
- SANDERS, Ronald (1983), *The High Walls of Jerusalem - A History of the Balfour Declaration and the Birth of the British Mandate for Palestine* (New York: Holt, Rinehart and Winston).
- SEGEV, Tom (2000), *One Palestine Complete - Jews and Arabs Under the British Mandate* (London: Abacus).
- SOYSAL, Orhan (1983), *An Analysis of the Influence of Turkey's Alignment with the West and of Arab-Israeli Conflict upon Turkish-Arab Relations 1947-77* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) (Princeton: Princeton University).
- STEIN, Leonard (1961), *The Balfour Declaration* (London: Vallentine, Mitchell).
- TAUBER, Eliezer (1993), *The Arab Movements in World War I* (London: Frank Cass).
- TESSLER, Mark (1994), *A History of the Arab-Israeli Conflict* (Bloomington: Indiana University Press).
- WEISEBAND, Edward (1973), *Turkish Foreign Policy 1943-1945: Small State Diplomacy and Great Power Politics* (Princeton, N.J.: Princeton University Press).